

A 15. században Itália uralkodói udvaraiban az antikvitás újjászületésének, a humanizmus elterjedésének fontos momentuma volt az ideális uralkodói, főúri rezidencia megteremtése. A humanista palota nélkülözhetetlen részévé váltak a középkorból megörökölt nagy rendezvényterem mellett a pliniusi római villa más elemei is, mint a heliocaminusnak nevezett folyosó (loggia), a fürdőház, s a függőkert.

Ezek közé a rezidenciák közé tartozott az esztergomi királyi, majd 1256-tól érseki palota. Sajnos az esztergomi palota jelentős károkat szenvedett a török háborúk során, a visszafoglalás után osztrák garnizon funkció feledtette a nagyszerű múltat (1.kép). Csak a Lipót bástyának nevezett, egykori lakótorony ágyúterasszá „legyalult” területén 1934-38 között végzett feltárások hozhatták napvilágra a még töredékeiben is jelentős palotát. A kiásott maradványokból Gerevich Tibor, Lux Géza vezetésével, Várnai Dezső közreműködésével részleges rekonstrukcióval helyreállították a palota magánlakosztályát (2.kép). A további részek, a reprezentációs szárnyak kutatása 1969-től sok megszakítással folyt, majd a 2000. évi millenniumi

VUKOV KONSTANTIN

Humanista függőkert a 15. századi esztergomi palotában

*A renaissance terraced garden
in the medieval palace of Esztergom
from the 15th century*

LEKTOR | MEZŐS TAMÁS

- 2 | 1938-ban kialakított terasz (a függőkert valószínűsített helye)
- 3 | A palota a 2000. évi nagy rekonstrukció után (a teraszhoz épített bejárati szárny a kép bal szélén látható, Múdrák, Attila felvétel)
- 4 | Semiramis függőkertje, ideálra J. Molnár János, Régi Jelek épületekről c. könyvéből, 1760 (közli: Cs. Dobrossy D., Építés a 18. századi Magyarországon, 31. ábra)
- 5 | A palatinusi paloták látványa Rómában íves alépitményekkel. Így látták a reneszánsz idejében is, amely hatással volt a függőkertek építésére (fődekoratívum fotó)
- 6 | Urbino, hercegi palota látványa, bal oldalt a függőablakos, homlokzati átjárója (Carlo Bo, Herzogenpalast Urbino)

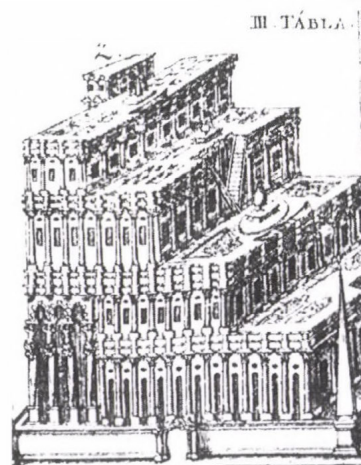
helyreállítás során kapcsolták a teljes palota területét a Vármúzeum látni-valói közé (3. kép). Még most sincs minden részlet kikutatva és megoldva, bemutatva. A művészettörténeti irodalom sokat foglalkozott ezzel a jelentős műemlékkel, de különös módon a figyelem elkerülte az esztergomi vár palotájában egykorvolt, 15. századi függőkert azonosítását és mibenlétének leírását.

Magyarországon a humanizmus térhódítása általános felfogás szerint Mátyás királyhoz köthető, különösen pedig Beatrix-szal kötött házassága után. Valójában Mátyás nevelői, különösen Vitéz János, előbb várad-i püspök, majd esztergomi érsek környezetében kezdett kivirágozni. Vitéz János terjedelmes levelezést folytatott korának legjelesebb itáliai

21

humanistaival, akikhez sok esetben személyes ismeretség is fűzte. Mindez a 15. század közepétől jelezhető, így különös módon a tudományos szakmai felfogásban nem eléggé elismerten a magyarországi humanizmus elterjedése Itáliával egyszerre történt! S mikor 1465-ban Vitéz János az érseki székbe ült, Esztergom késő-középkori palotáját a humanizmus áramlatainak és építészeti traktátusoknak megfelelően kezdte fejleszteni

41

– nem mindig új épületekkel, hanem inkább a belső terek átértékelésével, falfestészeti programjainak megvalósítása által. Vezérelv a humanista palotaeszmény elemeinek életre hívásával a nagyszerűség, a „magnificentia” megvalósítása volt.

51

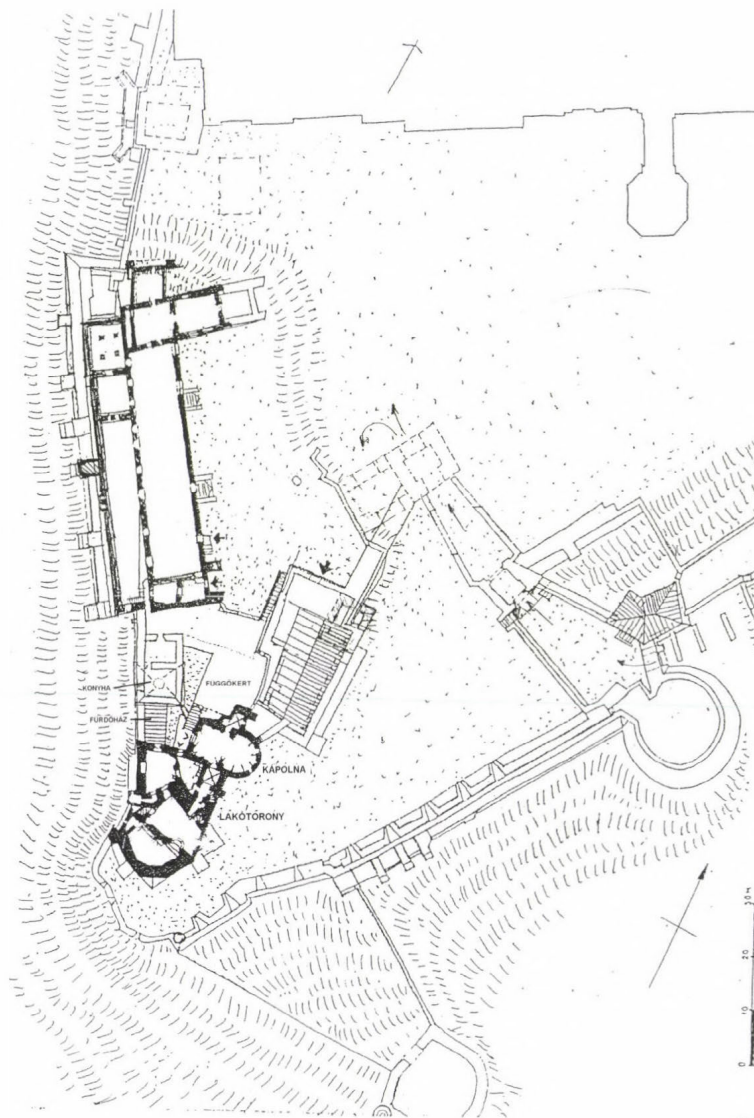

61

A függőkert a világ hét csodája egyikéként vonulhatott be az uralkodói érdeklődés és a "magnificentia" kifejezésének körébe. Semiramis legendás kertjeinek kora újkori –természetesen rekonstruktív – rajzai, ívezetek sorát mutatják, amelyek tetején kialakult teraszon volt a kert (4. kép). A konkrét megvalósításhoz Plinius leveleiben kelt villaleírásának eszmei indíttatását figyelembe véve a császárkori, római palatínusi paloták (Domus Severiana) hatalmas, árkádívекkel kiképzett alépítménye nyújtotta a példát (5. kép). Ezen kívül Filarete traktátusában közölt ideálpalota rajza inspirálta a lehetséges megvalósításokat. A humanista rezidencia függőkertnek nevezett teraszkertjének legkorábbi megjelenései a pienzai II. Pius (Piccolomini)-féle teraszkert (létesült 1462-ben) és a római Palazetto Venezia kertje (II. Pál pápa, 1466-69, lebontva), klasszikusnak nevezhető példája pedig a Bonfini által is ismert, urbinói hercegi palota „giardino pensile”-je (1474-78). Az urbinói hercegi palota kerti teraszának, már csak a terepszonyokból kifolyólag jelentős alépítménye van, amelyen valóban ívek sora jelenik meg. Az alépítmény hasznosítása részben istálló, részben víztározó volt. A kertet magát három oldalról épületszárnyak övezték, a negyedik oldalon pedig a terasz széle felé ablakokkal ellátott kulisszafal zárta le a kert udvarát, amely mögött át lehetett sétálni az egyik épületszárnyból a szemben levőbe. Ez igazi sétálóhely, azaz „ambulacrum” (6.kép). A 20. század közepén feltárták az udvart és előkerültek a csapadékvíz összegyűjtő vájatok, csatornák, amelyek a földréteg alatt voltak.

Feuerné Tóth Rózsa a budai vár függőkertjeiről szóló tanulmányában kitér a korabeli analógiát mutató függőkertek dispositiójára és építési idejére is, s ezek közt az elsők közt megépített piensai ill. római kertekre (1462, 1469). A függőkert technikai és épületen belüli elhelyezése a tanulmány által is alátámasztva Rómából, a római pápai villa ill. magánpalota építkezésekből kerül a humanista palotaeszmény gyakorlati megvalósításába, míg a díszítő művészetet Firenze határozta meg. A római Palazetto Venezián létesített teraszkerben talán Filarete (humanista latin nevén Averulinius) szerepe volt meghatározó, 1466-69 közt létesült. Az említett, ma is tanulmányozható kert Urbinóban 1474-78 között épült. Budán pedig valószínű, hogy Mátyás esküvője utáni időszakban, 1482-84 táján készítették az eltűnt csodakertet és víztározó rendszert. Egyébként Mátyás ténykedései közt arról emlékeznek meg, hogy midőn Bécs várát elfoglalta, függőkertet is létesített.

De térjünk rá az esztergomi kertre! A Mátyás kori nagy történetíró, Antonio Bonfini 1491-1496 között írt művében, a *Rerum Ungaricarum Decades* IV. könyvében helyet kap Vitéz János esztergomi érsek működése a palota nagyszerűvé alakításában. „Az érseki méltóságra nagyon méltó volt.” –ahogy Bonfini Vitéz bemutatását kezdi, folytatva Heltai Gáspár szavaival „Nagy palotát építtetett vala Esztergomott az várba, és az előtt egy szép kerengét tiszta piros márványkövekből, mellynek duplász menete vala nagy szép és drága ékességekkel. A palotának belső falán szép és drága festékekkel megíratta vala mind a Sibilláknak képeit. Azon palotában az egyik hosszú falon renddel szépen

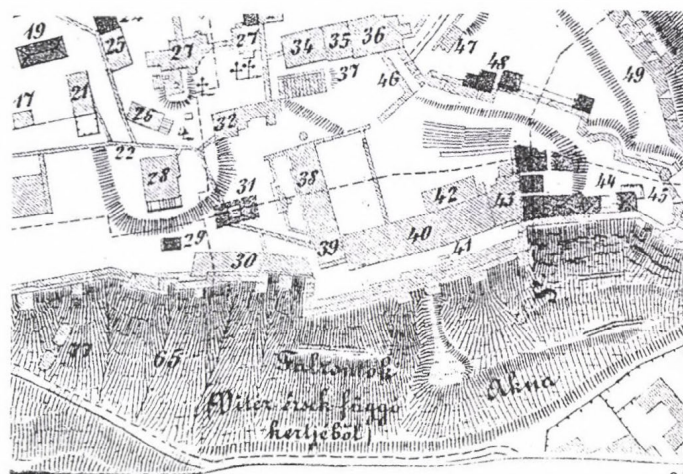
mind megíratta vala szép és drága festékekkel mind a magyaroknak ősoket, a scithiai hercegeket, annak utána a királyokat.” nem maradt ki Bonfini leírásából a palota kertje, fürdője és kedvenc tartózkodási helyeként a csillagvizsgáló és filozofáló tornya (7. kép). A fürdőre és függőkertre vonatkozó rész így íratott: „Item caldaris frigidariasque cellas et hortum duplicem, quem xystis excoluit et superiore

ambulacro coronavit. Inter utrunque turrim rotundam....quia Danubio prominens iucundum prospectum et hortorum amenitatem afferbat, locus quidem ad philosophandum et contemplandum nimis idoneus.” Bonfini szövegének az esztergomi palotára vonatkozó részletét lefordították már magyarra, de mindig maradtak homályos kifejezések, nem világosan értelmezhető szavak,

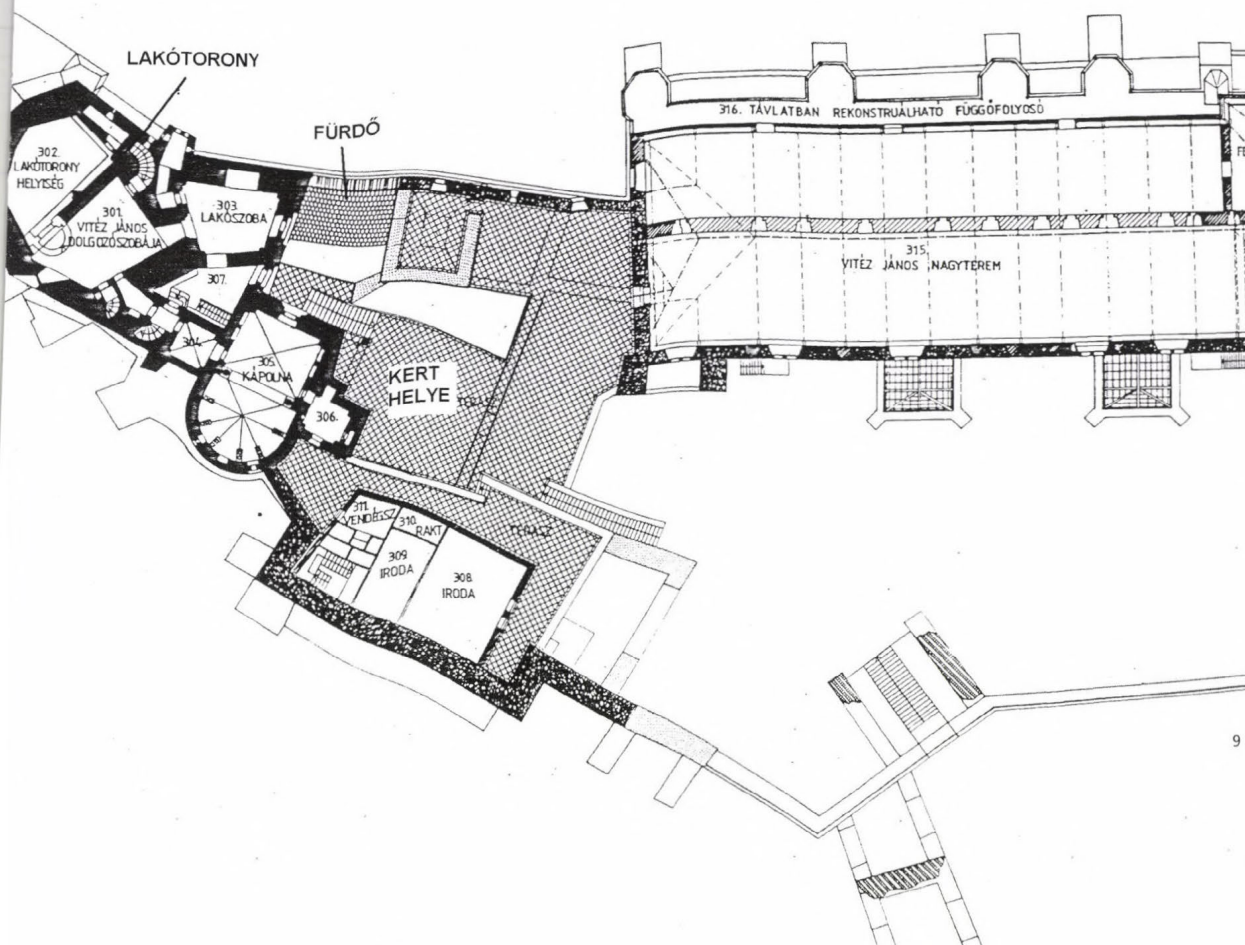
amelynek megfejlesztésében az objektum alaposabb ismerete nyújthat segítséget. Ugyanis a szöveg hely így hangzik Geréb László fordításában: „Hidegmeleg fürdőfülkéket építtetett, továbbá kettős kert, melyet tetőterasszal díszített oszlopsarnok vett körül. A két kert között ...kerek tornyot..., mert

a Dunára nézve szép kilátást nyújtott a kerteken át. Bölcsekedésre, elmélkedésre valóban nagyon alkalmas hely volt”. Nem túl világosan érthető ez az olvasat, különösen térben, építészeti formába öntve nehezen elképzelhető. Újabb fordítások sem ismerték a vonatkozó épületet, így hasonló-

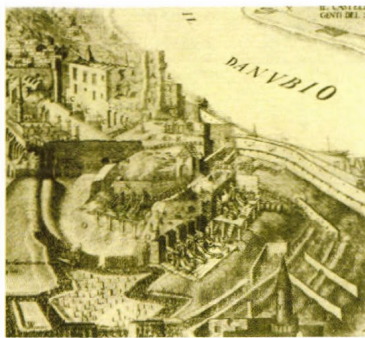
képp nehezen értelmezhető. Hova is gondolhatjuk ezt a kertet vagy ezeket a kerteket az esztergomi várban? Nyilván nem lehetett feladata mind a tíz könyv fordítójának az egyes objektumok vizsgálata és a szövegek egybevetése ill. építészeti értelmének kihámozása. Itt is előfordul a nagyteremhez csatlakozó függőlyosó zárterkélyeiről írtaknál szintén felbukkanó, nem szabályos latin kifejezésként a „duplici” szó (a nagyteremnél: „...rubro marmore ambulacrum cum duplici podio...”). A dupla szó valamiféle formája azt sugallja, hogy „kettős” lenne a helyes fordítás (Heltainál „duplás menet”). Csakhogy ez a „kettős” értelmezése a duplici-nak a valós helyzeteket értékelve nem illik sehova. Kínálkozik egy matematikai behelyettesítéshez hasonló ötletként az a lehetőség, hogy a „kettős” értelem helyett „függő”-t vegyünk. Akkor

81

91

11 |

10 |

a megértési problémák „épületszerűvé” válnak, miszerint a nagyteremhez csatlakozó sétáló folyosónak vagy tornácnak (ambulacrum) „függő erkélyei (podio)” lennének, a tudós érsek pedig „függőkertet” is létesített volna. Az ilyesfajta etimologizálásnak ugyan nincsen alapja, de a helyettesítési művelet hozzásegít a Vitéz János-féle kert, vagy inkább kertek kereséséhez, a forrásszöveg és ránk maradt építészeti részletek elemzésének összevetésével.

A függőkertet – egyáltalán a kertet – eddig a vár falain kívülre lokalizálták a kerek toronyból való kilátás, a sziklához kapcsolódás kapcsán, s főként Krey hadmérnök 1756-ban készített, igen pontos térképének terepábrázolása nyomán (8. kép). Ezt csak erősítik az 1910-es évek Stephanie féle rekonstrukciós dombormodellek és ábrák. Nehéz is a szűk falak közé kertet képzelni. Bonfini leírásában a kertet követően egy nagy kerek torony is szerepel, ahol az érsek szívesen tartóz-

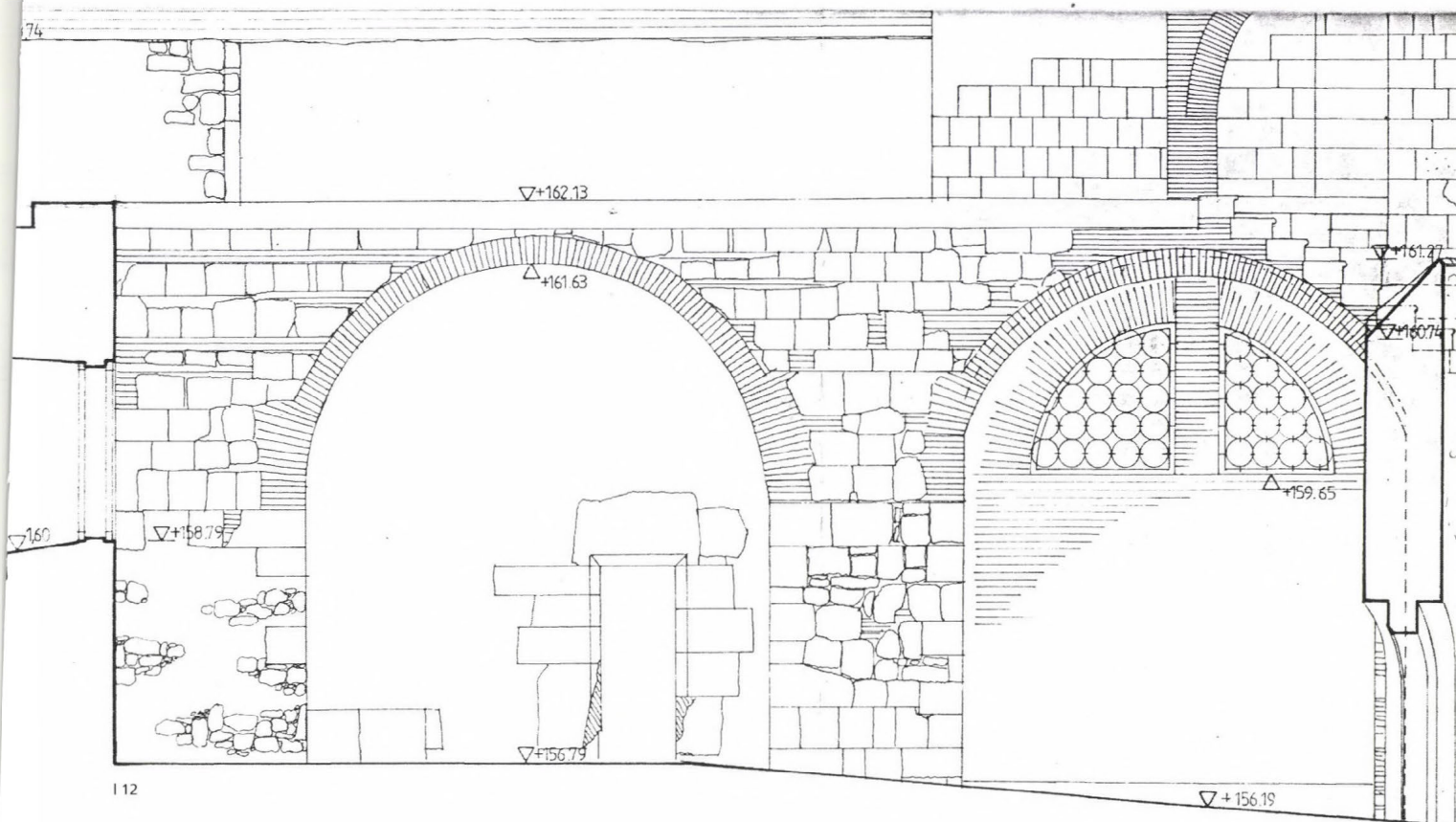
kodott. Krey tereprajzából valamiféle kerek objektum helye vehető ki a várhegy oldalában, s ez okozta az egyik félremagyarázást: ez lenne az érsek elmélkedő tornya, amely a „két kert” közt volna. A kerek toronyszerűség alapterülete túl kicsi ahhoz, hogy bármi, tartós használatra szánt funkciók elférhessenek. A tornyot inkább a palotában kereshetjük, mint a kerttel egy mondatban említett hideg-meleg fürdőt. A valóságban csak egyetlen kamra ez a fürdőhelyiség, amelyet Horváth István lokalizált. Inkább a melegvízes caldariumnak alkalmas, nincsen külön hidegvízes kamra, vagyis frigidarium (8. kép). A fürdőzés a késő középkorban nem hasonlított az antik római fürdőzéshez. A korabeli ábrázolások tanúsága szerint nem medencés, hanem kádás, külön felmelegített vízben való fürdő vétele volt szokás. A helyiséget többféle módon fűthették, padlófűtéssel vagy hordozható kályhakkal (katlanokkal), parázstartókkal.

A kertet (legalábbis az egyiket) nem a falakon kívül kell keresni (9. kép). Ha pontosabban olvassuk Bonfini, akkor az alábbi értelmezéssel közelebb kerülünk a helyes fordításhoz: „...és két (vagy függő?) kertet, amelyet (vagy amelyek közül az egyiket) tágas folyosó ékesít és ezt tornác (ambulacro – szó szerint sétáló hely) koronázza.” Nincs tehát Geréb-féle oszlopcsarnok, de van a tornác-ambulacrum és alatta egy építmény, valamiféle folyosó. Az egyetlen logikus hely a belső palotában kert, azaz függőkert létesítésére a ciszternás terem fölötti tetőterasz, amely ma is terasz. Alatta van a szövegben folyosóként fordított xystis, vagyis a „tágas fedett folyosó” is megtalálható – éppen 15. századi toldalék építményként – két nagy ívezet formájában (10. kép). Az egész megjelenés nagyon emlékeztet a budai vár Cisterna Regia dispositiojára. Ott négy hatalmas, tágas ívezeten nyugvott a függőkert tornáca és szintén volt víztároló is (11. kép). Budán is csak

maradványok vannak az egykori műből. Ugyanerről az esztergomi palotarészről Bonfini legkorábbi német fordítója 1581-ben így ír: „...sampt einer Garten / den er mit weiten bedeckten gängen oder Schöpffen / un- obenher mit einem spaciengang gezieret.” A „spaciengang” az „ambulacro” latin szó pontos fordítása, amelyet sétálóhelynek fordítottunk. Formája lehet ablaknyílásos mellvédfal, vagy oszloptornácós loggia. A „bedeckten gängen” (fedett folyosók) a latin szöveg tükörfordítása, de a német magyarázatul még hozzáette a „Schöpffen” szót, amit „szín”-nek fordíthatunk (a modern der Schopf), mivel tágas és nyitott volt. Maga a folyosó megnevezés nyilván csak megszokott fordulatból került Bonfini tollára, mert a korabeli többszintes tornácoknál a földszint vastosabb ívei mögött volt átjárható folyosó, de itt Esztergomban az ívek a falhoz értek, nem lehetett alattuk keresztben átjárni. Használati szempontok nem is indokolták ezt, de látványértékben ugyanolyan, mit egy földszinti árkádos folyosó

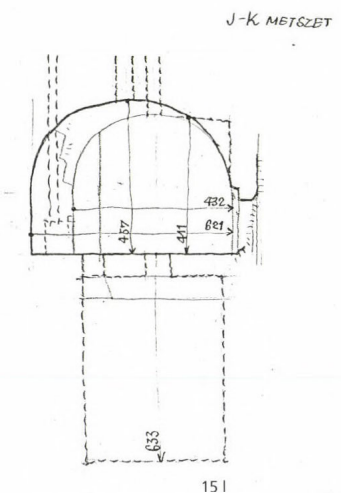
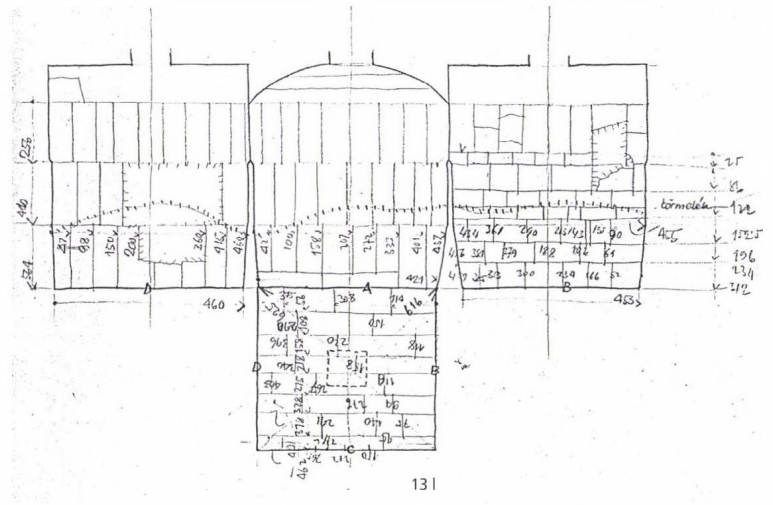
(12. kép). Meg kell jegyezni, hogy a xisti-t teraszként is értelmezik Plinius leveleiben szereplő villaleírás fordításában, de ez megállapításaink szemszögéből méginkább kedvező. A tágas folyosó és rajta levő terasz kert már előfordul Plutarchosnál a lucullusi villa leírásánál, ennek nyomán létesült II. Pius pápa pienezai palotájában levő függőkert. A mesterséges termőföld lehetséges vastagsága bizonyára nem engedhette meg fák telepítését. Fákat valószínűleg nagy dézsákba telepítve állítottak a kertbe, mint ahogy korabeli ábrázolások mutatnak ilyen. A függőkert fegyelmezett, geometrikus beosztású ágyások kertje lehetett, esetleg nyírott bokrokkal kiemelve. A budai Cisterna Regia feletti kertnek is az urbinóihoz hasonlóan kiképzett ablakos kulisszafala volt a kilátás irányában (l. 11. képet!), ezt feltételezhetjük Vitéz korában is a kert nyugati lehatárolásaként. A 15. századi műszaki, inkább mérnöki traktátusok a valós és képzelt haditechnika mellett a vízellátás módozataira is tettek ajánlásokat. Az mindenesetre bizonyos,

hogy vízszegény várplatókon a tetőről lefolyó csapadékvíz összegyűjtése igen fontos volt, s a jó lágy esővizet vályúkkal ciszternába vezették. Emellett még fontosságot tulajdonítottak a szűrt vizeknek, ezért a függőkerten átszivárgó szűrt csapadékvíz nemcsak a növényeket táplálta, hanem igen kívánatosá vált az összegyűjtésre és a tárolásra. Budán is vízgyűjtő volt a kert alatt, ugyanígy az esztergomi palotában is, amely éppen a függőkert valószínű helye alatt létesült. Várnai Dezső felmérése szerint eme ciszternát nagyon pontosan kifaragott kváderekkel építették (13.kép). A jelenlegi terasz alatti boltozott helyiség (14. kép) falában található még egy rejtélyes kis keresztmetszetű akna, amely a vízvezetésben játszhatott szerepet (15. kép), s amelynek érkezése egy kis boltozott fülkében látható (16. kép) A ciszterna Esztergomban sajnos most a múzeumi használat miatt létesített új padozat miatt nem kutatható, s nem is látható, csak Várnai Dezső megbízható és alapos felmérése mutatja kialakítását.

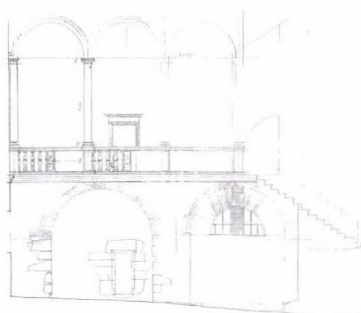
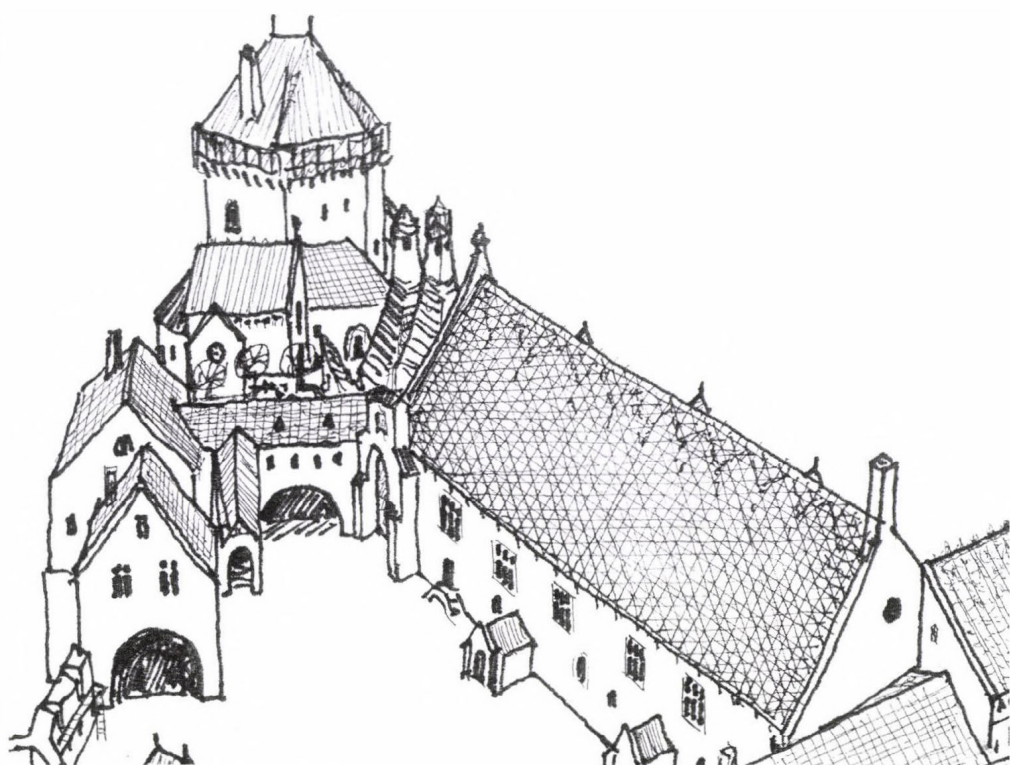

- 13 | Az esztergomi ciszterna felmérése (Várnai, Dezso rajza, KÖH Tervtár)
- 14 | A függőkert alatti boltozott terem, amely alatt vízgyűjtő készült. A padozatnál levő kis boltozatos fülkébe érkezik egy vízvezető kürtő (szerző felvétele)
- 15 | A ciszterna és a fölötte levő vízvezető kürtők a terasz alatti boltozatos terem falában (Várnai, Dezso felmérése, KÖH Tervtár)
- 16 | Kürtő toroklata a ciszternás teremben (szerző felvétele)
- 17 | Az esztergomi palota a 15. század 70-es éveiben a nagy udvar felől (szerző rekonstrukciója)
- 18 | A kápolnakaputól a teraszra (függőkerthez) vezető reneszánsz lépcső napjainkban (szerző felvétele)
- 19 | A 16. század eleji Szatmári-féle loggia (Koppány Tibor rekonstrukciója)

Bonfini megértésében, s a függőkert helyének fentiekre támaszkodó elemzésével tovább tudunk lépni. A leírás említ egy tornyot is, amelyben az érsek szívesen tartózkodott. A torony a helyes szövegértelmezés (inter utrunque – vonatkozó névmás) nyomán a fürdő és a kert (vagy kertek) között van, amely valódi helye a Fehér toronynak, vagyis a románkori lakótoronynak, nem pedig „a két kert” között van (mint a Geréb-fordítás szerint). Ha az érkezősi útvonal irányából, a látogatók szemszögével nézzük, a tömzsi lakótorony valóban a fürdő és az általunk imént azonosított teraszkert között látszik. Ennek a Fehér Toronynak („Weiß Thurm”) nevezett lakótoronynak a felső szintjét Vitéz érsek átépíttette, vagy újonnan alakította ki. Helyesen feltételezte Horváth István, hogy az egykori lakótoronyban és nem külön toronyban rendezte be Vitéz a

csillagdját, amelyben szívesen tartózkodott. A kilátás a mai csonka magasságú toronyból is pazar. Akkoriban minden valószínűség szerint – mint a múlt században is – kertek voltak a Szigeten, esetleg várlejtőt is, amely régészetileg igazoltan lépcsőzetesen teraszos kialakítású volt. Vagy másik – elég valószínű – megoldás az, hogy a lakótorony déli falának tövében levő ún. Lipót-terasz is lehetett kert, amely nem függőkert volt, hanem fallal körülvevett kis térség. A toronyból tehát nem

171

191

181 csak a függőkertre néztek rá. Két ketről van szó: belsőről és külsőről. A belső ún. függőkert és a külső kertek nem azonosak. (17. kép)

A függőkert a humanista rezidencia tartozéka volt, miként az előbbieken rámutattunk. Kertünk déltől késő délutánig napot kapott, szélől védve volt. Vitéz idejében az épületek által három oldalról körülvevett kertet éppen az urbinói és a budai függőkertekhez hasonlóan ablaknyílásokkal ellátott falfalazás szegélyezhette, amely

az „ambulacro”-t, vagyis sétára alkalmas folyosót testesített meg. Lehetséges, hogy teraszra Vitéz idejében még nem vezetett fel a kápolnakaputól lépcső, viszont a reprezentációs bejárat felől vitathatatlanul megközelíthető volt. Új létesítményként 1521-24 között Szatmári György érsek újonnan formált lépcsőt építtetett a Kápolna kapujától a teraszhoz fölfelé (18.kép). Ez a lépcső a Jagello-kori budai műhely kedvelt márga anyagából épült, mellvédjét pedig törpepillérekkel tagolt kőbábos korlát képezte. Koppány Tibor a meglevő töredékekből és az építészeti adottságokból szerkesztéssel elkészített egy lehetséges változatot a függőkerti teraszra épített szabályos reneszánsz tornácról (19. kép).

A palotakutatás eddigi állásával

Bonfini leírását nem lehetett topográfiailag értékelni, emiatt a reneszánsz függőkerteket tárgyaló szakirodalom kevésbé figyelt fel eddig Esztergomra (20. kép). Az esztergomi palota épületeinek tanulmányozásával, az épületek szerepének tisztázásával a források megértése is új fénybe került. Mint láttuk, a belső terasz kert elhelyezkedéséről a példák elemzése támasztotta alá Rerum Ungaricarum Decades helyének pontosabb értelmezését és az objektum felmérésén alapuló épületkutatásunk alapján kialakított hipotézisünket. Feltűnő a lehetségesnek tartott építési időpont: Vitéz János érsekségével egybeeső humanista palota-átalakítás 1465-1471 közti évekre tehető. Ha nem tévedünk, akkor megelőzi Urbinót, Budát, egyszerre létesül a pápák kertjeivel Rómában, Pienzában! Az érseknek „hivatalból” is kellett, hogy római kapcsolatai legyenek, de a

szükségesnél sokkal szorosabbak és élénkebbek voltak ezek. Az itáliai nagy humanista létesítményeket tekintve az esztergomi érsek kortárs és egyenrangú építető és műpártoló, amelyet az eddigi művészettörténet-írás nehezen tudott elfogadni, túl korainak vélte, hiszen nem álltak rendelkezésre megfelelő kutatási eredmények és elemzések. Az esztergomi palota egyik, falfestményekkel díszített terme, a Studiolo mellett éppen a függőkert létesítése bizonyítja állításunkat.

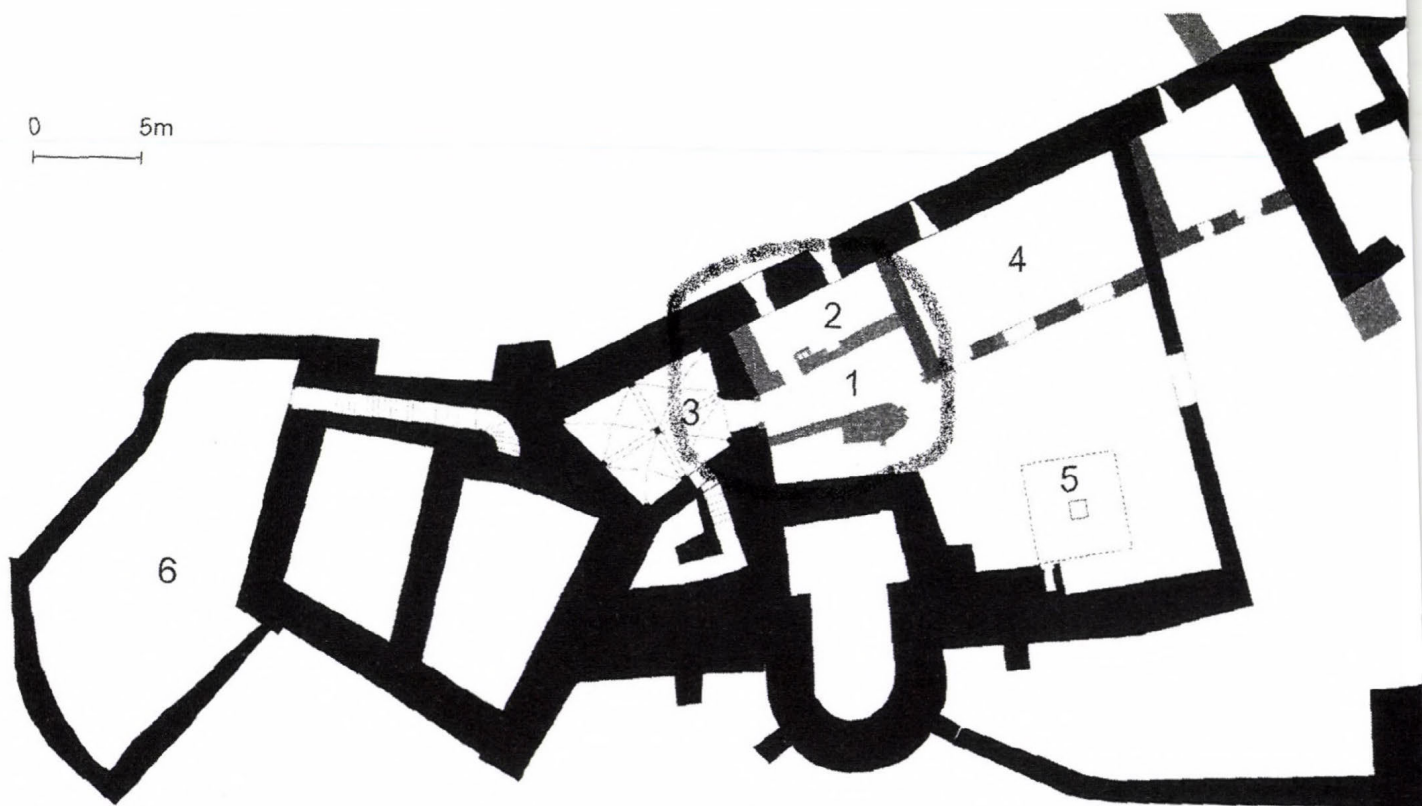
Tanulmányunkban joggal kíséreltük meg a reneszánsz térhódításának egyik korai magyar példajaként Vitéz János humanista érsek esztergomi függőkertjének azonosítását és bemutatását az adott kor élvonalbeli alkotásaként. A 15. századi, reneszánsz palotaeszménybe illeszkedő függőkert példáit követve az esztergomi belső kert, vagyis az íves alépitményen nyugvó függő-

kert ugyan kicsiny volt, de tartalmazta mindazokat a fontos elemeket, amelyek egy humanista főúrnak pliniusi villatervezés alapján illett megalkotni. Az elpusztult emléket Antonio Bonfininak – a létesítés után kb. húsz évvel készített – leírásából ismerhettük meg. Az építető Vitéz János, a magas műveltségű esztergomi érsek közvetlenül tanulmányozta az antik auktorokat, Petrarca által ajánlott „magnificenciát” gyakorolva újította meg a középkorból örökölt Esztergom Várbeli palotáját. „Az építető és az építész a klasszikus modelleket nem szó szerint, hanem a helyszínhez és a lehetőségekhez képest módosítva adaptálták, és csak mintegy ihletőként, ötletadó forrásként használták fel.” A kert mellett ez különösen vonatkoztatható a fürdőkre és az elmélkedő toronyra. Kertünk technikai megoldásában nem maradt el a kortárs római példáktól sem, két ívvel alátámasztott teraszon helyezkedett el

a Kápolna mellett, ahol az összegyűlő, átfolyó vizeket megszűrve vezették le a kert alatti ciszternába. Vitéz János hírneves függőkertje a korai itáliai kertekkel egyidőben készült, amely a magyar művészet európai szintjének ékes tanújele.

FÜGGELÉK

A tudományos szakirodalomban, nevezetesen Buzás Gergely régész egy tanulmányában felmerült Bonfininél említett fürdő funkcionális kikerekítése – a caldarium-frigidarium antik modellnek megfelelő két helyiség igénye –, és ezzel összefüggésben a függőkert más helyre való meghatározása. Buzás Horváth István felismerését továbbfejlesztve a csak caldariumnak vélt fürdőt még egy helyiséggel egészíti ki, amely frigidariumként szolgált, s eme helyiségek fölé helyezi a függőkertet. Mindezek a belső palotaszárny,

20 |

vagyis a lakótorony toldalék helyiségének – a feltárók elnevezése szerint Beatrix terem – északi homlokzata elé kerülnek (21. kép). A konyha melletti, ma is átjárható caldarium fürdőhelyiségként azonosított helyiség képezi az elgondolás alapját. Azonban a frigidarium építészeti megoldására, s a fölötte létesített födémre és teraszra nézve nem regisztrálhatók olyan szerkezeti maradványok, lenyomatok, amelyek valós támpontot nyújthatnának. A tanulmány sok elméleti alapú, csak valószínűnek tartott megállapítást tesz, miként lehetett a szintek viszonya, a födém, a teraszburkolat, a források szerinti tornác, de állításai alátámasztó háttért képező konkrétumokat nem közöl. Fontos és elgondolkodtató megállapítások vannak viszont a 15. század derekán működő átjárók, nyílások, lépcsők létezéséről és viszonyáról. Buzás szerint még nem létezett Vitéz idejében a ciszterna fölötti boltos teraszos helyiség, s az általam

Xystisként meghatározott ívek sem, mely így kérdésessé teszi a Vitéz érsek nevéhez kötött függőkert ide való azonosítását. Ha ezek még nem épültek meg, akkor viszont Buzás javaslata a kápolna kapuhoz és a palotához való feljárásra műszakilag irreális, meredek lépcsőt eredményezne. Kétségtelen, hogy a kápolna melletti teraszra – a mi függőkertünkhöz – felvezető lépcsősor eredetijét a Jagello-korból örököltük (már csak budai márga anyaga miatt is), de nem volt kizárt korábbi, más lépcső, vagy más irányú feljárás (pl. nem a Kápolna felől) erre a teraszra, amely Vitéz idejében véleményem szerint már megépült. Ha Bonfini leírásához ragaszkodva a fürdő említésekor helyet kell keresnünk a hideg fürdőhelyiségnek, akkor a sokkal karakánabb építészeti részlet, az íves alépitmény sem lenne elhanyagolandó, amely Buzás Gergely rekonstrukciójában nincs.

22 |

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban elvégeztük a reneszánsz térhódításának egyik korai magyar példájaként Vitéz János humanista érsek esztergomi függőkertjének azonosítását és bemutatását. Az elpusztult emléket Antonio Bonfininak 1490 körüli leírásából ismerhettük meg. A kert az esztergomi középkori eredetű érseki palotában volt, a 16-17. századi török háborúk miatt pusztult el. Az esztergomi belső terasz kert, vagyis az íves alépitményen nyugvó függőkert kicsiny volt, de tartalmazta mindazokat a fontos elemeket, amelyek egy humanista főúrnak pliniusi villatervezés alapján illett megalkotni a 15. századi, reneszánsz palotaeszménybe illeszkedő függőkert példáit követve. Az építető Vitéz János, a magas műveltségű esztergomi érsek közvetlenül tanulmányozta az antik auktorokat. Petrarca által ajánlott „magnificenciát” gyakorolva újította meg 1465-71 között a Esztergom Várbeli palotáját többek között pl. studiolo, nagyterem és a terasz kert létesítésével. Kertünk technikai megoldásában nem maradt el a kortárs római példáktól sem, két ível alátámasztott teraszon helyezkedett el a Kápolna mellett, ahol az összegyűlő, átfolyó vizeket megszuerve vezették le a kert alatti ciszternaába. Vitéz János hírneves függőkertje a korai itáliai kertjeivel egyidőben készült, amely a magyar művészet európai szintjének ékes tanújele.

20 | A függőkert helyének azonosított terasz mai képe (szerző felvétele)
 21 | A hideg és meleg fürdő helyének, s felettük teraszoknak elhelyezkedése Buzás Gergely szerint:
 1. caldarium, 2. frigidarium, ezek fölött a terasz kert (Est tu scholaris, 52. oldal, vá. I. & rajz)
 22 | Függőkert rekonstrukciója

Jegyzet

- 1 Az esztergomi középkori palota öszszefoglaló leírása: Vukov Konstantin, A középkori esztergomi palota épületei, ETK, Bp. 2004. (A szerző PHD értekezésének könyv formája)
- 2 Prokopp Mária, Vitéz János esztergomi palotája, in Janus Pannonius –Memoria Saeculorum Hungariae 2, Akadémiai, Bp. 1975, 255-264. pp.
- 3 Ifjabb Plinius leveleiben (II. könyv 17 olvasható vidéki villa leírás, Filarete és Alberti ajánlásainak hatása kimutatható. A magnificentáról I. Feuerné Tóth Rózsa, Művészet és humanizmus a korareneszánsz Magyarországon, Művészettörténeti Értesítő 1987/1-4 sz., 11. p.
- 4 A Domus Severiane legújabb és legpontosabb épületfelmérését készítették el a lipcsei és cottbusi egyetemek kooperációjában 1998-2001 közt, így a hatalmas komplexum elemzése, feldolgozása lehetővé válik. Prof. Dr. U. Werfeling, Bauaufnahme der „Domus Severiana“ auf dem Palatin in Rom, in: Bauaufnahme in der Denkmalpflege, A. Brusckhe Hrsg. Fraunhofer Vlg, Stuttgart 2005.
- 5 Pasquale Rotondi, Il palazzo ducale di Urbino, Urbino MCML. Tom I-II, A könyvben szerepel Renato Brusaglia a maradványok alapján készített rekonstrukciós távlati rajza a függőkertről.; Carlo Bo, Der Herzogspalast in Urbino/Il palazzo ducale di Urbino, Klassische Reiseziele, Atlantis kiad. Navarra, 1989. Ez utóbbi könyv 29. oldalán látható a függőkert átmeneti bádogos-szerkezetű lefedése.
- 6 Feuerné Tóth Rózsa, A budai vár függőkertje..., 32. p. Idézi Bonfini 1487-88-ban keltezett Averulinus-előszavát, miszerint "...Mellőzöm a királyi kerteket, kerti lakokat és kertet ékesítő alkotásokat...", mint már meglévő műveket. Tehát a budai kertek 1487 előttiek..
- 7 Feuerné Tóth Rózsa, Művészet és humanizmus..., Bp. 1987, 28.p., Bonfinit idézi: „Bécs elfoglalása után (Mátyás király) a várban függőkerteket, loggákat (heliocaminos) épített és márványkutakat melyekbe csöveken keresztül vezette a vizet (App. V.h.)”
- 8 Bonfini szövegrész (Bonfini IV. Tized, III. könyv) közlése latinul és Geréb fordításban: Prokopp Mária tanulmányában, I. 2. jegyzet! Heltai Gáspár 1575-ben kiadott krónikája e szövegrésze Bonfinire támaszkodik, mint annak szép magyarítása (XXXI. rész), e részlet közlése: Esztergomi Helikon, irodalmunk várostörténeti olvasókönyve 1.kötet, Tatabánya 1989.,163. p.
- 9 Geréb László nem a teljes bonfini művet fordította le. Ezt a fordítást használja Prokopp Mária 2. jegyzetben idézett művében.
- 10 További Bonfini fordítások-értelmezések: 1979-ben Marosi Ernő (Esztergom, királyi vár, TKM füzetek 16): „Továbbá csináltatott melegvizű és hideg fürdőket, meg kettős kertet, melyet tornáccokkal ékesített, felül pedig folyószóval koronázott. Ezek között a sziklánál kerek tornyot emelt... kellemes kilátást és a kertetől eredő gyönyörűséget nyújtott, a hely pedig bölcselkedésre és szemlélődésre felettébb alkalmas.” 1995. Kulcsár Péter (teljes mű fordításában, Balassi Kiadó): „Az érsekségre rendkívül rátermett volt, hiszen a várban épített egy tágas ebédlőtermet, elébe csináltatott vörös márványból egy hosszan nyúló gyönyörűséges kerengőt kettős pódiummal. (100) Az ebédlő fejénél felállította a Szibillák csúcsíves boltozatú szentélyét, amelyben valamennyi Szibilla ott sorakozik. A teremben nemcsak Magyarország összes királya látható, hanem a szikla elődök is. Ezenkívül meleg és hideg vizes kamrákat csináltatott meg két kertet, melyet oszlopsor ékesített, és a tetején sétatűt körített. A kettő között egy szikla mellett kerek tornyot emelt, amely különféle étkező- és lakoszobákra oszlott, felül tarka ablakkal díszítve, és a kápolnát sem hagyta ki belőle; szín-
- te állandóan ebben lakott, mert ez a Dunára és a kies kertekre nézve szép kilátást nyújtott; bölcselkedésre, elmélkedésre kiválóan alkalmas hely.” Ez a fordítás sem kapcsolódik a valós objektumhoz, ezért pl. az ambulacrum szó „hosszan elnyúló kerengővé” vált.
- 11 Az esztergomi Balassa Múzeum gyűjteményében
- 12 Horváth István: Mátyás kori építkezések az esztergomi várban; Komárom-Esztergom megyei Múzeumi Szervezet Tudományos Füzetek 6., Tata 1990. A hordozható fűtőeszközről: Ippolito d'Este modenai számadás és leltárkönyveiben említik „al bagno”-t, azaz a fürdőnél bronz katlan, 1487. év 29/b lap Waigand József regesztái, KÖH Tervtár-cédulatár
- 13 Bonfini első német fordítása 1545, más kiadásban: „Ungerische Chronica, Das ist ein grundtliche beschreibung deß aller mächtigen und gewaltigsten Königreichs Ungern” „Erstlich durch den hochgelehrten Herrn Antonium Bonfinium in 45 Büchern in Latein beschrieben:...” „...durch einen der Freyen Künste/ Historien und alter Geschichten / Liebhabern /P. F. N.” 1581 (OSZK és KÖH könyvtárban is megvan)
- 14 Feuerné Tóth Rózsa, Művészet és humanizmus..., Bp. 1987. 31.old.
- 15 Ez jól látszik Erhard Schön 1541-es metszetén. Mérnöki traktátusok pl. Taccola és Francesco di Gioio művei. A témáról és Budáról: Feuerné Tóth Rózsa, A budai vár függőkertje és a Cisterna Regia, in Magyarország reneszánsz és barokk, szerk. Galavics G., Bp. 1975. II. pp 11-54.
- 16 Koppány Tibor foglalkozott a Szatmári-féle oszlop-tornác rekonstrukciójával, összegyűjtve az ide tartozó töredékeket. 2000-ben Farbak Péter doktori disszertációja részletezte Szatmári érsek építő és műpártoló tevékenységét, közte az esztergomit is. Publikálása: Farbak

SUMMARY

The reconstruction of the medieval palace for a renaissance residence was established by the humanistic Archbishop Johannes Vitéz (activity between 1465-1471). The terraced garden, called "giardino pensile" in the description of Plinius is also part of a humanistic residency. After the analysis of the situations of the early Italian renaissance gardens in Rome, Pienza, Urbino, and Royal Buda, its place can be identified in the Esztergom Palace on the terrace next to the private residence Chapel. Bonfini's description from 1491-96 also mentions a tower next to the terraced garden, which was a favourite staying place of Archbishop Vitéz. According to the correct interpretation, the tower could be found between the bath and the garden (or gardens). Descriptions of the view from the tower to the garden, however do not refer to the terraced garden. This means that there were two gardens: an internal and an outside garden: the internal so called – terraced garden and the external one are not one and the same. In all probability, at that time – like in the last century – there were gardens on the small island area between the Danube and Small Danube-arm. Viewing from the staircase leading to the palace the White Tower can really be found between the referred bathing house and our terrace garden, discovered by us.

The internal garden was a small one, but contained all important elements, which were expected from a humanist aristocrat. It was placed on a terrace shored up by two arches (the Latin *systis*). The screened rainwater from the terraced garden was collected by the cisterne, still existing under the garden terrace, according to the early renaissance garden's systems.

- Péter, Szatmári György, a mecénás, Művészettörténeti füzetek 27., Akadémiai, Bp. 2002., 100 és 101. kép. Sajnálatos módon -a fotók tanúsága szerint – jó néhány baluszter eltűnt a 30-as évek óta. Ma műtárgyvédelmi okból műkópiákat látni, továbbá analóg kiegészítő baluszterpéldányokkal. Így azután nem olvasható le, mit találtak a feltárás idején, tehát mi volt a hiteles, eredeti maradvány. Az eredeti darabokat a kivitelező vitte el 1990 táján (OMF Székesfehérvári és Visegrádi Építészeti Osztálya), sorsukról nincs írásos beszámoló, publikáció. L! Vukov Konstantin, Egy lépcső patográfiája, in Pavilon 6.sz.
- 17 Lásd 1. jegyzetben a szerző összefoglaló munkáját
- 18 A palotában az egykori 12. század végéig, két boltmezőben keresztboltozattal fedett termet falfestészeti eszközökkel, humanista programmal tette igazi reneszánsz téré. Ez a terem Vitéz János Studiólója, a festmények közül a négy sarkallatos erény képe maradt meg.
- 19 Feuernéóth Rózsa elemzése szerint a humanisták megpróbálták rekonstruálni a vitruviusi, pliniusi építészeti és az ehhez tartozó terminológiát. A terminológia sokszor fontosabb, mint maga az építmény, amelyre az elnevezést „ránhúzták” annak érdekében, hogy minél jobban megfeleljen az antik eszménynek. Ezért lehetséges, hogy Bonfini az egyszerűbb, középkori módi szerinti fürdőt az antikvitásban együttjáró „hideg-melegvizes” fürdővel nevezte meg Esztergomban (L! Feuernéóth Rózsa, Művészet és humanizmus..., Bp. 1987, 32. p.)
- 20 Buzás G., Vitéz János érsek fürdője és kertje, in „Es tu scholaris” ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára, Budapesti Történeti Múzeum, Bp. 2004, 51-59. pp.
- 21 Buzás, i.mű, 52. p. alsó ábra és 54. p. ábrája, 1 sz. caldarium, 2.sz. frigidarium (cikkünk 21. képén)